

Евхологион на свети Петър Могила митрополит Киевски (Литургическо изследване)

Тимотей Гаевски // йеромонах Зотик

[Автореферат]

**СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ**

Шифър 050117 – Теология

КАТЕДРА:
„ПРАКТИЧЕСКО БОГОСЛОВИЕ”

Автор:

Тимотей Николаевич Гаевски // йеромонах Зотик

Тема:

*Евхологион на свети Петър Могила,
митрополит Киевски
(Литургическо изследване)*

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

НА ДИСЕРТАЦИЯ

ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР”

Научен ръководител:

Доц. д-р дякон Иван Стоянов Иванов

СОФИЯ, 2013 г.

[Автореферат]

ДИСЕРТАЦИОННИЯТ ТРУД „ЕВХОЛОГИОН НА СВ. ПЕТЪР МОГИЛА, МИТРОПОЛИТ КИЕВСКИ (ЛИТУРГИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)“ СЕ СЪСТОИ ОТ 287 СТАНДАРТНИ ПЕЧАТНИ СТРАНИЦИ И СЪДЪРЖА: ПРЕДГОВОР, УВОД, ЧЕТИРИ ГЛАВИ, ЗАКЛЮЧЕНИЕ, ПРИЛОЖЕНИЕ И ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА ОБЩО - 127. В ДИСЕРТАЦИОННОТО СЪЧИНЕНИЕ Е ПРИЛОЖЕН НАУЧЕН АПАРАТ, СЪСТОЯЩ СЕ ОТ 446 БЕЛЕЖКИ ПОД ЛИНИЯ.

[Автореферат]

Съдържание

Предговор	3
Увод	5
Глава I	
Личността на свети Петър Могила, митрополит Киевски	
1. 1. Жизнеописание на св. Петър Могила	15
1. 2. Богословското и литургическото наследство на св. Петър Могила	25
1. 3. Св. Петър Могила, радетел на православно просвещение	41
Глава II	
Εὐχολόγιον като богослужбна книга в литургическата традиция на Православната църква	
2. 1. История и развитие на Евхология	50
2. 2. Видове Требници и тяхното съдържание	59
2. 3. Учението на Православната църква за тайнствата и обредите	64
2. 3. 1. „Обреди” и „свещенодействия”	64
2. 3. 2. Въпросът за „формата” на Тайнствата	72
2. 3. 3. Опит за „кодификация” на Тайнствата	74
Глава III	
Евхологион на свети Петър Могила. Произход, съдържание, заимствания и влияние	
3. 1. Редакция на Евхологиони в Киевската митрополия преди издаването на Требника на св. Петър Могила	82
3. 2. Произход на Требника на св. Петър Могила и причини за издаването му	97

[Автореферат]

3. 3. Съдържание на Требника	116
3. 3. 1. Първа част	118
3. 3. 2. Втора част	138
3. 3. 3. Трета част	148
3. 4. Промени на св. Петър Могила в неговия Требник	155
3. 5. Източници и заимствания, използвани от св. Петър Могила	165
3. 6. Духовно-пастирски смисъл на Требника на св. Петър Могила	195
3. 7. Евхологиони в Киевската митрополия след смъртта на св. Петър Могила	210

Глава IV

Някои богослужебни особености в Евхологиона на свети Петър

Могила

4. 1. Произход на заклинателните молитви в Требника на св. Петър Могила и прилагането им в практиката на Православната църква	221
4. 2. Богослужение за освещаване на храм според Евхологиона на свети Петър Могила	232
4. 2. 1. История на последованието	232
4. 2. 2. Литургически смисъл на свещенодействието за освещаване на храм според Требника на св. Петър Могила	244
4. 3. Освещаване на принадлежности на храм	260
Заклучение	277
Приложение	279
Използвана литература	283

[Автореферат]

Увод

Εὐχολόγιον, на старобългарски Трѣбникъ, е неотменима част от Православното богослужение. Затова неговият тектологичен и исторически анализ е особено важен не само за литургиката като богословско дисциплина, но и за нейното ежедневно прилагане в богослужението. Темата на настоящето дисертационно изследване е посветена именно на този проблем. Евхологионът на св. Петър Могила е съвременен отговор на историческите предизвикателства.

Времето между XVI – XVII в. е епохално за Южноруската църква, изпълнено е с трагизъм. Това е времето, когато върху Православната църква в Югозападна Рус е бил оказван голям натиск от страна на Католическата църква - езуитите, унията, отнемането на православни храмове и манастири, натискът върху епископството и духовенството, и притесненията от страна на Реч Посполита.

Митрополит Петър Могила, светител на Киевска Рус, се отказва от земното царство, и се посвещава в служение на горното царство. Той жертва цялото си имущество и полага всички духовни сили, за да запази православната вяра в Западните покрайнини на Светата Рус.

Св. Петър Могила извоювал за православните християни немислими за онова време привилегии и права, с което значително възпрепятствал католическото и униатско проникване в Южноруската църква, а в края на живота си издава монументалния труд – Εὐχολόγιον ἢ Μολιτιβόλογος ἢ Τρѣбникъ. Именно вътрешният порив на Киевския светител, ревността му за чистотата на вярата и неговото усърдие мотивираха автора за написването на това дисертационно съчинение. Но най-важният мотив е предаността на св. Петър Могила към светото Православие и голямата грижа, която е полагал Киевският митрополит за православното население в Украйна.

Εὐχολόγιον ἢ Μολιτιβόλογος ἢ Τρѣбникъ на св. Петър Могила, митрополит Киевски, е един наистина забележителен

[Автореферат]

паметник, който отразява особената литургическа традиция на Киевската митрополия през XVII в. Традицията, която през много трудно време, с усилията на Киевския митрополит Петър Могила успяла да съвмести в себе си византийското наследство, славянските чинопоследования, украинските обичаи и дори латинските ритуали. Без преувеличение може да се каже, че Евхологий на св. Петър Могила е станал мост между католическия Запад и православния Изток.

Предлаганият дисертационен труд обхваща четири глави. В *първата глава* се описва животът и дейността на митрополит Петър Могила, богословските и литургическите реформи в Южноруската митрополия. Във *втората глава* се засягат историята и развитието на Евхологионите - техните видове и съдържание. В тази глава се разглежда също и учението на Православната църква за тайнствата и обредите, като се прави светоотечески анализ на учението. *Третата глава* заема централно място, защото в нея непосредствено се анализира Евхология на св. Петър Могила - посочва се причината за произхода му, съдържанието му, отбелязват се заимстванията от други евхологии, размишлява се върху целите, към които се е стремил Киевският светител, открива се влиянието на този Евхологий върху други славянски требници, както и душеполезното въздействие на Евхология на св. Петър върху живота на християнина. В *четвъртата глава* се разглеждат някои особености в Евхология, акцентира се върху чинопоследования, които Петър Могила сам сътворява, върху тяхното съдържание, структура и значение (тези последования могат да бъдат полезни и на православните архиереи).

Актуалността на изследването се обуславя най-вече от факта, че въпросът за по-нататъшното развитие на литургическото богословие и по-точно, литургическото наследство на Св. Петър Могила и в наши дни предизвиква много противоречия и спорове. Периодът на това изследване е съзвучен с днешния ден в много аспекти, което прави темата и проблематиката му актуални не само от историческа гледна точка.

[Автореферат]

Предмет на това изследване е самият текст на Евхологиона на св. Петър Могила в исторически контекст. Задача на изследването е да анализира смисъла, съдържанието и особеностите на Евхологиона на св. Петър Могила (с всички указания и пояснения), неговото влияние върху развитието на литургическото богословие като цяло, както и да разкрие красотата и съвършенството на православното богослужение, според учението на отците на църквата. Чрез Требника на Киевския светител, можем по-задълбочено и по-пълно да разберем всичко онова, което се извършва в православното богослужение, да научим смисъла и съдържанието на тайнствата и чинопоследованията, по какъв начин се извършва всяко богослужение и свещено последование според традицията и учението на Православната църква.

Историографията на предмета на тази работа е оскъдна. Преди революцията от 1917 г. са издадени малко трудове и сборници, свързани с темата на изследването. Дейността на Петър Могила се упоменава в трудовете по Общощърковна история съвсем накратко. Основните автори и техните съчинения са:

На първо място митрополит Московски Макарий Булгаков (1816-1882) с фундаменталния си труд "История Русской Церкви", който доста подробно разкрива цялата сложност на историческата епоха, в която е живял Петър Могила, обуславя латинското влияние в неговите трудове, със стремежа му да запази православието в Южноруските земи.

Личноста и делото на св. Петър Могила се споменава в труда на Голубински Е. (1834-1912) „История Русской Церкви”. Голубински, обаче, прави общ обзор, без да се забълбочава в конкретен анализ на литургическото наследство на св. Петър Могила.

Порфирий Успенский (1804-1885), епископ Черниговски, руски изтоковед, византолог и археолог. От Йерусалим с научна цел се отправя на Атон и Синай. Той донася донася от изток за Русия голяма колекция на древни книги и ръкописи, в това число и Порфирианския кодекс, който ни разкрива древнославянското богослужение. Трудове:

[Автореферат]

„Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 году”, СПб., 1856. „Восток христианский: Египет и Синай”, СПб, 1857. „История Афона”, (Труды К. Д. А., 1871, кн. 8). Описаните в тях Евхологии са особено важни за сравнителен анализ с предмета на нашия труд – Евхологион на св. Петър Могила.

Съвременният изследовател Голубев, С. (1842-1920) в своята книга „Петр Могила и его сподвижники”, отделя специално внимание на историческите и дори биографични аспекти на св. Петър Могила и неговите съмишленици и последователи.

По мнението на автора особено място в изучаването на личността и литургическото творчество на св. Петър Могила заема Дмитриевский, Алексей А. (1856-1929) – руски византолог, църквен историк. През 1886 г. той се отправя на Изток и се занимава с изучаването на богослужебните ръкописи в Атон, Синайския манастир, Йерусалим, Константинопол, Атина и Италия. В във връзка с предмета на нашето изследване, особено важни са следните съчинения: „Путешествие по Востоку и его научные результаты” (Киев, 1890); „Евхологион IV века Сарациона, епископа Тмуитского” (Киев, 1894); „Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока” (т. I, Киев, 1895; т. II, 1901). Последният може да бъде посочен и като важен литургически извор.

Заслужава да бъде изтъкнат авторът: Михаил Арранц (Arranz у Logenzo), роден на 09.07.1930. в Гвадалахара, Испания - йеромонах-езуит, литургист, доктор на църковни източни науки. През 1949 г. се обучава в Източния Папски институт в Рим. Чете лекции по литургика в Папския университет „Urbana”, Папския Източен институт, Папския Григориански университет, Ленинградската духовна академия. Под ръководството на о. Михаил, се обучават литургисти, като: К. Георгиу (Гърция), Ч. Джираудо (Италия), дякон Иван Иванов (България), А. Пентковский (Русия) и др. В неговите съчинения: „Le Typicon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis”. Gr. 115 (A. D. 1131): R., 1969. (OCA; 185); „Как молились Богу древние византийцы:

[Автореферат]

Суточный круг Богослужения по древним спискам византийского Евхология”, СПб., 1979; „L'Euclologio Costantinopolitano agli inizi del secolo XI: Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale)”. R., 1996 и др. се съдържа важен фактологичен материал за сравнителен анализ на византийските евхологиони и славянските молитвослови.

За съжаление, всички изброени трудове не се отнасят пряко към предмета на нашето изследване, а по-скоро носят описателен характер на Евхологиите. По разбираеми причини, в следреволюционния период не е било написано нищо в тази област. Анализът на гореспоменатите трудове ни дава право да направим извод, че Евхологонът на св. Петър Могила почти не е бил изучен. Трябва да отбележим, че почти всички автори отделят особено внимание на историческите и биографически аспекти на проблема. Това още веднъж потвърждава тезата от необходимостта за по-щателен анализ на Могилияния Требник.

Основният извор на нашето изследване е самият Требник на Петър Могила, който се разглежда подробно. Отделя се внимание върху основните аспекти, които представляват интерес за богословската наука в областта на литургиката. Освен с Требника на Петър Могила, авторът се е запознал и с други славянски требници, издадени както преди Петър Могила, така и след него, използвал е и древни извори на византийските Евхологии. Интерес на настоящото изследване представляват и чиновете, които Петър Могила или е съчинил сам, или е променил – гръцки, а така също и някои римски чинопоследования, непротиворечащи на православното учение.

Изворен материал на гръцки език е: Goar, J. „Εὐχολόγιον sive Rituale Greacorum”. Paris, 1647. Гоар Жак. 1601-1653г., френски литургист, историк, един от основателите на византологията. Εὐχολόγιον sive Rituale Greacorum...е най-известният труд на Гоар, за първи път е бил издаден в Париж през 1647 г. Издава своя труд след като се връща от Гърция, където събира безценни ръкописни материали. Това е първото критично издание на тайнствата, молитвите и чинопоследованията. Гоар се занимава и с превод и издаване на

[Автореферат]

византийските историци: Йоан Скилица, Йоан Зонара, Льв Граматик и др., от които Петър Могила заимства основните чинове.

Заслужва да бъде изтъкнат *Rituale Romanum* (Римски Требник) 1614г., изготвен по решение на заключителното заседание на Тридентския събор на 4 декември 1563 г. Римският Требник се отличава от предишните литургически книги, възникнали в периода на следтридентското обновление. Този Требник има влияние върху Евхология на св. Петър, но той заимства от него само тези чинове които не противоречат на православно учение и на обредността в Южноруската църква.

Не са за пренебрегване и творенията на руските богослови преди революцията, които ни дават обширен и задълбочен поглед в областта на литургиката и в изучаването на Евхологиите, като например проф. А. А. Дмитриевски, който в своя монументален труд „Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока” (т. I, Киев, 1895; т. II, 1901) продължава делото на френския литургист Жак Гоар за събиране на древни ръкописи на Евхологионите с цел възстановяване на византийското богослужение.

През целия XX в., по разбираеми причини, за Требника на св. Петър Могила не е написано почти нищо. След демократичните промени, богословската наука в областта на литургиката тепърва ще се развива и обогатява.

[Автореферат]

Глава I

Личността на свети Петър Могила, митрополит Киевски

Първата глава е уводна. В нея се съдържа кратко жизнеописание на Киевския митрополит Петър Могила, както и на неговото богословско и литургическо наследство, на грижите, които полага светителят за православно просвещение в Югозападна Русия през XVII век.

1. 1. Жизнеописание на св. Петър Могила

Свети Петър Могила, митрополит Киевски, „Екзарх на Константинополския Престол“, е роден на 21 декември, 1596 г, в семейството на молдовски владетел. Получава строго православно възпитание, а впоследствие и блестящо образование. Младият воеводич се отказва от политическа и военна кариера и се посвещава в служение на Православната църква. Той от рано разбира колко важен е въпросът за запазване на отеческата вяра за националната и културната идентичност.

През 1625 г., Петър Могила приема монашество в Киево-Печорската Лавра, а през 1627 г. е избран за игумен на Лаврата. Избирането на представител от такъв знатен и състоятелен род дава сериозна подкрепа на православно население в Киевската митрополия. Новият игумен следи дейността на всички свещенослужители, влизащи в имотите на Лаврата и започва да развива образователна и социална дейност, като замисля да основе висше училище. За постигането на тази цел изпраща млади хора да учат в чужбина на негова издръжка.

Св. Петър Могила издига просветителската дейност на високо ниво: купува печатница за Лаврата и издава богослужебни и полемически книги, насочени срещу унията. Организира институт за проповедници, където се преподават и древни езици – гръцки и латински. В манастира възстановява общежителния устав на свети Василий Велики.

[Автореферат]

1. 2. Богословското и литургическото наследство на св. Петър Могила

По време на св. Петър Могила Киево-Печорската печатница заема първо място сред всички Южноруски манастирски печатници. Само през първите 5 години на игуменството му излизат около 15 книги, написани или преведени от него. Той сверява всичко с гръцките издания, като преводите му са снабдени с подробни обяснения. През 1628 г. издава *Слѣжебникъ*, коригиран според гръцките източници и снабден с неговите обяснения на литургията, а през 1631 г. издава *Трѣодъ Цвѣтнага* с предисловие и също с обяснения. Подготвя катехизис „Православно изповедание”, одобрен с поправки на събора в Яш в 1643г.

Най-важното дело в годините на неговото архимандритство е учредяването в Киев на първото висше учебно заведение в цяла Русия. Само след 15 години Киево-Могилянската колегия далече превъзхожда униатските и католическите училища от този тип.

През 1631 г. архимандрит Петър Могила е избран за Киевски митрополит. Положението на Православната църква в Полша по време на св. Петър Могила значително се подобрява с получените големи привилегии. Той укрепва църковната дисциплина и повишава нивото на духовното образование сред клириците. Въвежда ежегодни събрания на духовенството, учредява надзор и ръководство на архиерейските наместничества и енории.

Две седмици до своята кончина на 16 декември 1646 г. Петър Могила издава труда – *Евхологнѣн ѿбо Молитвословъ ѿнѣ Трѣбникъ*, който и досега има голямо значение за Православната църква. С този труд той цели да снабди духовенството с ръководство за извършване на тайнствата и църковните служби, в което няма грешки и съдържа свещени чинове за всички случаи на църковния, обществения и частния живот.

[Автореферат]

1. 3. Св. Петър Могила, радетел на православно просвещение

Реформата на духовното образование и просвещение е била извършена през 1632 г. по инициатива на св. Петър Могила, който го преобразява по образец на западните висши училища. Едно от категоричните условия било, Колегията да се намира под благословието и властта на Киевския православен митрополит.

Преобразяването на Колегията по западно-европейски образец, съвсем не е означавало, че св. Петър Могила се е ръководил от симпатиите си към латинската култура. Той е бил искрено и дълбоко убеден син на православната църква. Петър Могила прекрасно владеел не само молдовски и полски език, но също така гръцки, латински, църковно-славянски и руски. В своята Колегия, освен изброените езици, въвежда и следните предмети: теология, граматика, риторика, диалектика, аритметика, геометрия, музика, астрономия, история, поезия и др., което показва колко високо е било образователното ниво на Киево-Могилянската Колегия.

В своята „История на Руската църква”, Московският митрополит Макарий Булгаков е написал: „Името на Петър Могила е едно от най-хубавите украшения на нашата църковна история. Той е превъзхождал всички свои съвременници иерарси, не само в Малоруската, но и във Великоруската църква, и дори във всички Източни църкви – не само по образование, но още повече – по своята обич и просветеност и по подвизите си за богопросвещението и Църквата”.

Св. Петър Могила умира на 1 януари 1647 г. В завещанието си Киевският светител оставя цялото си имущество и средства на Киевската митрополия и на любимата си Колегия.

През 1996 г. Светият синод на Руската православна църква причисли Киевския митрополит Петър Могила към лика на светиите.

Безспорно, св. Петър Могила е голяма историческа личност. Той избрал духовно поприще, пренебрегвайки светската власт. Благодарение на неговите усилия, Православната църква в Южноруските земи придобила големи привилегии и права, немислими

[Автореферат]

за онова време. Неговият принос в развитието на богословското образование и наука има непреходно историческо значение. Създадената от него Киевска колегия лежи в основата на всички духовни и светски училища в Русия.

Глава II

Εὐχολόγιον като богослужбна книга в литургическата традиция на Православната църква

2. 1. История и развитие на Евхология

Една от основните литургически книги - Евхологион, Евхологий, Молитвеник или Требник (гръц. εὐχολόγιον, лат. rituale sacramentarium, слав. Трѣбникъ, молѣтвенникъ, потрѣбникъ), съдържа молитви, чинопоследованията на Божествените литургии и чиновете на тайнствата и требите за извършване на богослуженията от свещенослужител. Требникът е получил своето название от думата „трѣба“, означавала „жертва“, „жертвоприношение“, „молитва“, „извършване на свещен обред“. Понастоящем с думата „трѣба“ се наричат молитвословия и свещенодействия, които се извършват по молба на християни при извънредни обстоятелства в техния живот. Около от IX в. до XV-XVI в. продължава разделянето на Евхологиона на две самостоятелни книги - „Трѣбникъ“ и „Служѣбникъ“.

Основният текстов корпус на Требника се изгражда от шестте православни Тайнства – Кръщение, Миропомазване, Елеосвещение, Венчание, Покаяние и Свещенство. Требникът съдържа още и последования извън тайнствата, отличаващи се с устойчивост и честа употреба, като чина за освещаване на водата на празника на Богоявление, лития, погребение и др.

В тази глава се изброяват основните древни Евхологиони, като на кратко се представя тяхното съдържание. „Молитвослов на Тмуитския епископ Серапион“ от IV в. Открит от руския изследовател

[Автореферат]

Дмитриевски през 1894 г. „*Барбериновият молитвослов*”, VIII в., един от най-важните и най-пълните по своя състав. „*Синайският евхологий*”, глаголически ръкопис, открит от Порфирий (Успенски), и датиращ от XI в. „*Висарионовият молитвослов*” - византийски пергаментов кодекс, преписан около XI в. Названието е било дадено от Ж. Гоар, по името на притежателя – кардинал Висарион.

2. 2. Видове Требници и тяхното съдържание

Изброяват се видовете требници и се описва тяхното съдържание. Големият Требник се състои от 3 части. Първата част съдържа последованията на Тайнствата (Кръщение, Миропомазване, Елеосвещение, Венчание, Покаяние, Свещенство) и други църковни служби. Втората част на Големия Требник съдържа предимно молитвословия на различни богослужебни и религиозно-житейски обреди. В третата част са поместени и някои последования, които се отнасят до общественото богослужение. Освен Големия Требник, съществува и негов съкратен вариант - Малък Требник, а Допълнителен Требник съдържа чинове за освещаване на храма и вещите в него.

Ж. Гоар е осъществил първото научно издание на Евхологиите (Goar. Euchologion), запазило своята актуалност и до наши дни. Прочутото събрание на извадки от десетки Евхологиони е публикувал през 1895-1917 г. А. А. Дмитриевский, замислил своята работа като продължение на труда на Гоар.

По своя състав Евхологият представлява събрание на всички чинове и последования, обединени в стабилни групи и тематични събрания на чинове: *Мирски Евхологий* (Требник), *Монашески Требник* (на старобългарски Постригалник) и *Архиерейски Требник*.

На български език първото издание на Требника е отпечатано през 1910 г. в Цариград. Съдържанието на съвременния български Требник наподобява Малък Требник. Последното издание е от 1949 г. в гр. София, отпечатано от Светия синод на Българската православна църква, което се използва в богослужебната практика и досега.

[Автореферат]

С тези молитвословия от Евхологион или Требник Православната Църква посреща човека след неговото раждане, освещава живота му и го напътства, и на края го изпраща, когато той се представя във вечността.

2. 3. Учението на Православната църква за таинствата и обредите

Историческата критика показва, че светоотеческото богословие не познава учението за „седем и само седем” Тайнства. Учението за седемте тайнства е проникнало в православното богословие от схоластиката и е далеч от истината на православното учение. Гръцката дума *μυστήριον* (тайнство) е една от най-често употребяваните от православните отци дума в богословието. И тя не се отнася до определен брой свещенодействия в Църквата. Всяко свещенодействие е дълбоко и спасително, както и самата тайна на Църквата, защото и „най-незначителното” свещенодействие в Богочовешкия организъм на Църквата се намира в органическа, жива връзка с цялата тайна на Църквата и със Самия Богочовек Господ Иисус Христос.

Православната сакраментология се движи между два термина: гръцкия «*μυστήριον*» и латинския „*sacramentum*”. Класическата латинска сакраментология предпочита да говори за Тайнството, като използва латинизирания вариант на гръцкия аналог – „*mysterium*”. С термина „*sacramentum*” се означават редица действия и обреди, които съпровождат Тайнството – това е неговата външна страна. Светите Отци не отделят действието на Църквата (това, което се означава като „*sacramentum*” или „обред”) от Божието действие в Църквата („*μυστήριον*”, „тайнство”). Богословието на Отците утвърждава, че Църквата тайнодейства с всичките си действия, молитви и даже със самото Си съществуване.

В древното и византийското богословие, при църковните свещенодействия не е съществувало разделение на тайнства и обряди. В западното богословие, обаче, това разделение се наблюдава на границата между IV и V в. Латинското *sacramentum* в съзнанието на традиционното католическо богословие отговаря по-скоро на онова,

[Автореферат]

което у нас е прието да се нарича „обряд” на Тайнството, „външната свещена форма”, „актът”. На Запад са започнали отделно да разглеждат външната форма на Тайнството. Западните богослови разглеждат благодатните дарове не като божествени нетварни енергии, предвечно изходящи от общата Триединна Божия същност, а като тварно посредничество между Бога и човека. Тезисите на Тридентското богословие може да се нарекат „мистически минимализъм”. Официалната „мистика” в „традиционното” направление на западното християнство е сведена до минимум – до седемте „*Sacramentis*”, а самата благодат се представя като „власт и сила”, дадена на църковния служител, а не като тайнствено (мистическо) действие на Светия Дух.

За православното богословие формата не е проводник на благодатта, а по-скоро свидетелство за Божието въздействие. Тайнствата са действителни, докато свещеникът е в съюз с Църквата и докато свещенодейства по нейното поръчение. Тайнството започва в Кръщението и завършва, като съвършенство, в Евхаристията.

Първият опит за систематизиране учението за най-важните свещенодействия в Църквата е свързано с името на св. Дионисий Псевдо-Ареопагит (V в.). Числото „шест” не се абсолютизира, а се използва само за отделяне на най-важните тайнодействия сред множеството други.

Окончателно доктринално утвърждение на учението за седемте тайнства в Католическата църква било утвърдено в периода на Контрареформацията, на Триденския събор през 1593 г. (XIX Вселенски).

В гръцкия Изток учението за седемте тайнства за първи път се среща през 1267 г., в така нареченото Изповедание на вярата на император Михаил Палеолог. То е било написано не от гръцки, а от латински богослови, с цел да се отстранят пречките за съединението на Константинополската Църква с Рим.

[Автореферат]

Именно през XVII в. чрез Требника на св. Петър Могила, кодификацията на тайнствата (числото седем) е навлязла в употреба в Руската православна църква и е оказала силно влияние на следващите руски издания на Требници.

Евхологион, на старобългарски Требник, е една от най-важните богослужебни книги на Православната църква. Освен неговата всекидневна богослужебна употреба и жизнена необходимост за всеки християнин, той има голямо значение за запознаване и проследяване историческото развитие и промени в Православното богослужение през вековете. Числото на тайнствата, според православното богословие, не се ограничава, а носи само символичен характер, за разлика от католическото богословие, което кодифицира броя на тайнствата до седем.

Глава III

Евхологион на свети Петър Могила. Произход, съдържание, заимствания и влияние

2. 1. Редакция на Евхологиони в Киевската митрополия преди издаването на Требника на св. Петър Могила

Западноруското богослужение през XV-XVII век, когато Киевската митрополия влизала в състава на Константинополската патриаршия и била в тесни контакти с гръцкия и южнославянския православен свят, започва все повече да се отличава от богослужението в Московската митрополия, която след получаване на автокефалия имала по-слабо общуване с православния Изток. В началото на XVII век се сформира специална южноруска редакция на църковнославянски език на литургичните текстове, различна от приетата в Московска Рус редакция. Освен гръцко, западноруското богослужение изпитвало и силно латинско влияние, проявило се особено в богословието на Тайнствата.

Издаването на богослужебни книги в Западноруската митрополия дълго време не е било централизирано - книги се издавали от братства

[Автореферат]

и частни лица. В средата на XVII в., печатницата на Киево-Печорския манастир, основана през 1616г., станала най-голямата в Киевската митрополия. При посещението си в Киевската митрополия, Константинополският патриарх Йеремия (1589) спира общото внимание върху повредата на обредността и посочва правилните средства за изправянето на богослужебните книги.

През 1606 г. се появил Требникът на митрополит Геден Балабан, който събира много южноруски требници, а също и от Влахия, Молдавия и Сърбия, но в тях той среща голямо разногласие и затова ползва гръцки евхологион, в който може да намери правилния подбор на църковните последования. В Требника на Геден Балабан, освен приетите в православната църква чинопоследования, забелязваме и голямо латинско влияние, като например кръщението на младенците чрез обливане. Следващите требници следват същата посока.

3. 2. Произход на Требника на св. Петър Могила и причини за издаването му

Признавайки справедливите до известна степен нападки на противниците, св. Петър Могила се е стремил към възстановяване на единството в обредността, за да защити православната църква от обвиненията, че тя е изпаднала в ерес. Той осъзнал необходимостта да изясни и да определи вътрешната страна на обредността и на това, което би могло да ѝ придаде единство, за да я оправдае в очите на противниците.

През 1629 издава *Служѣбникъ* и това е началото на неговите грижи за изправяне на обредността. Той прилага догматически и обредови обяснения на литургията. Желанието на св. Петър Могила е одобреният от събора служебник да измести всички частни редакции и да внесе единство в извършването на най-важните църковни служби. Убеден е, че църковната централизация е най-важното условие за изправянето на обредността.

Като подготовка за издаването на Требника, той свиква събор през 1640 г. с главна цел изправянето на богослужебните книги и

[Автореферат]

църковните обичаи. Църквата може и е длъжна да променя чинопоследованията, да ги развива и да ги изразява съобразно потребностите на своето време, смятал св. Петър Могила. Светителят полага здрава основа за изправянето на обредността и когато общественото мнение било вече подготвено в полза на това дело, св. Петър Могила издава своя Требник на 6 декември 1646 г. със следното заглавие: *Ѳвхоло́гичнн ѿбо́ Молитвословъ ѿнѣ Тре́бникъ.*

Требникът на св. Петър Могила представлява забележително явление сред богослужебните книги на Православната църква. Вече почти три века той служи като ръководство за извършване и разбиране на обредите както за православната църква в Западна и Южна Русия, така и за Униатската църква.

3. 3. Съдържание на Требника

С издаването на Требника, Петър Могила има за цел да даде на православно духовенство надеждно ръководство за извършване на тайнствата и други църковни служби, в което да няма грешки и което да съдържа свещени чинове за всички църковни случаи от обществения и частния живот.

Той събира от древните гръцки и славянски ръкописни евхологии, а също и от римските требници, чинопоследованията на всички тайнства, чиновете за приемане в лоното на Църквата на покаяните се еретици, отстъпници, разколници, иноверци, молебните чинове за болящите, погребението на миряните, на свещениците, монасите и други. Тези богослужебни практики Светителят включва в първата част на Требника. Във втората част са поместени чинове за различни освещавания. Третата, последна част, съдържа чинове, молебени и молитвословия за различни случаи от църковния, обществения или частния живот. Освен самия текст на богослуженията, Петър Могила дава в своя Требник подробни наставления на свещениците: по какъв начин да се подготвят и да пристъпват към богослужението, как да разбират смисъла и съдържанието на едно или друго чинопоследование.

[Автореферат]

Тайнствата и важните чинопоследования са предшествани от предговори, които обясняват всички принадлежности, като в тези предговори се забелязват три главни страни: 1. *Обредова* 2. *Казуистична* 3. *Пастирска*. В края на първата част на Требника са публикувани шест поучения на митрополит Петър Могила като ръководство за свещенослужители.

Преглеждайки внимателно текста и поправяйки грешките на старите евхологии, Петър Могила добавя в своя Требник 37 нови чина, които не са съществували дотогава, но от които е имало голяма нужда, като условие за борбата с настъпващия католицизъм. Требникът на Петър Могила съдържа 126 чина и има 1529 страници листов формат.

3. 4. Промени на св. Петър Могила в неговия Требник

Според Киевския светител, недостатъците на южно-руските требници се състоят, от една страна, в неопределеността на обредовите форми, а от друга страна – в премахването на много важни и необходими неща и в същото време добавяне на ненужни.

Особено важни са промените, които прави в Требника относно формите, материята и интенциите в извършването на обредите и тайнствата, каквито не намираме в предишните требници, тъй като той заимства от римокатолическите богослужебни чинопоследования. Въвежда друга форма на разрешителната молитва в чина на Изповедта, вместо предишната, която е считал за непълна, също въвежда в последованието Венчание въпросите за свободното съгласие за брак от страна на жениха и невестата, които заимства от Римските последования.

Едни последования св. Петър Могила, по свое усмотрение, съкращава, други разширява, а някои сам сътворява. Светителят в своя Требник възстановява разрешителната молитва върху покойник, която влиза във всички следващи славянски требници. Премахва доста езически обичаи, дълбоко навлезли в православната обредност.

Под влияние на латинското богословие, в Требника на Петър Могила прониква мнението, че виното на Пржедосвещената литургия

[Автореферат]

не се превръща в Кръвта Христова и тази практика навлиза в следващите славянски требници.

Св. Петър Могила включва в своя Требник променени или съставени от него многочислени чинове, например, чинове за освещаване на едни или други предмети, молебени или молебни песнопения за различни случаи от частния или обществения живот, които влияят и на следващите издания на требници.

3. 5. Източници и заимствания, използвани от св. Петър Могила

Св. Петър Могила ползва както гръцки евхологиони, така и древни великоруски ръкописи. Светителят посвещава много място на обширни пояснения, за да докаже, че Източната църква е единствената истинска църква. В състава на Требника намираме, общо 37 нови чина и изяснителни глави, които не съществуват в предишните общоприети требници. По отношение на състава и формата на чиновете, Петър Могила не спазва точното последование. За някои чинове разкрива попълно и определя по-точно външната форма, предоставя ги в по-съкратен и съкратен вариант, например, чина на изповедта.

В Могилиянский Требник гръцкият текст не е преведен дословно, а е предаден самостоятелно и свободно. Св. Петър Могила запазва само мисълта и характера на молитвите от гръцкия евхологий, докато формата в по-голямата ѝ част променя по свое усмотрение. Затова някои молитви в неговия Требник са по-кратки, сравнени с текста от гръцките требници.

По време на съставянето на своя Требник, освен гръцките и славянските евхологиони, митрополит Петър Могила е ползвал и Римския Требник (*Rituale Romanum*), публикуван през 1614 и от него заимства и преправя някои чинопоследования, заимства поучителни глави като: за Тайнствата Кръщение, Миропомазание, Покаяние и др. От там са взети и някои частни действия и понятия, като например, въпросите за взаимното съгласие при встъпване в брак и взаимното задължение на съпрузите за вярност, липсващи в гръцкия требник. Заимства също така и някои молитви за освещаване на храма и на

[Автореферат]

принадлежностите на храма и др. Петър Могила използва за своя Требник само системата на римските требници, а иначе запазва своята обичайна самостоятелност.

Гръцките, славянските и римските требници постоянно съпровождат Киевския светител, без да му влияят напълно, служат му за базисен материал, а не като начало или мяра.

3. 6. Духовно-пастирски смисъл на Требника на св. Петър Могила

Евхоло́гион ѿбо Молитво̀словъ и́ли Трѣбникъ на св. Петър Могила или Потрѣбникъ (именно така в древността се е наричала тази книга), е църковно-богослужебна книга, в която е събрано и поместено всичко, което е потребно на всяко чадо на Православната църква от деня на раждането до последната минута от живота му на земята.

С Требника на св. Петър в ръце, пастирът на Православната църква приветства в християнския дом появата на този свят на всеки нов член. С молитвите и обредите в чиновете на Тайнствата Кръщение и Миропомазание от същия Требник, новороденото става чадо на Православната Църква и получава благодатните дарове на Светия Дух. Чрез молитвите на Требника, пастирът на Църквата утешава каещите се грешници с всеопрощаващата Божия обич и Неговото безмерно милосърдие към тях. Когато член на Църквата реши да встъпи в брак, християнският пастир призовава върху него Божието благословение и с молитвите от Требника му дава изобилие на добри благопожелания. След смъртта на православния християнин с умилителните песнопения, трогателните обреди и възнасянето на молитви чрез Требника Светата Църква, въздавайки почести на праха на починалия, моли Бога за разрешаване на греховете му.

Книгата Требник, е необходима за всеки православен християнин, през всяко време, при всички обстоятелства на нашия живот, казва св. Петър Могила. Съставен е от възвишено-поетични молитви, песнопения и символични обреди, с яснота и определеност,

[Автореферат]

Требникът предлага на вярващите дълбокото догматично учение за тайнствата.

При близкото и всестранно запознаване със съдържанието на Требника на св. Петър Могила, ние ще изпитаме не само благоговение, но и по-добре и съзнателно ще се отнасяме към православните тайнства и чинопоследования. Ще се научим по-дълбоко и горещо да обичаме нашата Света Православна църква – нашата защитница, покровителница и молитвеница „до икончания мнра”.

3. 7. Евхологиони в Киевската митрополия след смъртта на св. Петър Могила

Първият Требник, издаден след Евхология на Петър Могила, е бил Требникът, напечатан по благословение на архимандрит Йосиф Тризна през 1653 г. Текстове, както и формата на чиновете, следват Требника на Могила. В него влизат понятията за формите на тайнствата, които изразяват главната мисъл.

Требникът, издаден 1668 г. от Лвовското братство, пресъздава цялото съдържание на Могилияния Требник и има съкратени варианти на последованията, като включва голяма част от съставените и въведени от Киевския светител обреди. Следващите южноруски издания са различни съкращения на Требника на св. Петър Могила.

Евхологионът на св. Петър Могила привлича върху себе си вниманието и на мнимите преобразуватели на Южноруската църква – униатите. Виждайки явното намерение на Рим да преобразува униатската църква по образец на римската, униатите започнали строго да се придържат към Требника на Петър Могила.

Киевските учени, поканени в Москва през 1649 г., и получавайки под свое ведомство училище и печатница, направили Требника на св. Петър Могила известен в Москва още през 1649 г. Новоиздадените в Русия богослужебни книги започват да заимстват от богослужебните текстове на Киевския светител не само от външните части, но и от някои детайли. Редица чинопоследования са взети

[Автореферат]

буквално от Требника на св. Петър Могила и са отпечатани като отделни книги.

Богомислещите хора винаги са имали намерение да издадат Требника на св. Петър Могила в пълния му състав, а само където е необходимо - да го преправят. Такова начинание е замислил и самият Московски и на цяла Русия патриарх Адриан, който издава в Москва за първи път „Православното изповедание“ на Петър Могила.

Общоизвестно е сложното положение в Южноруската църква през XVII в., разногласията в извършване на Тайнствата и чинопоследованията. За тяхното преодоляване св. Петър Могила въвежда ред в богослуженията. Именно за тази цел той събира, сравнява и допълва византийски евхологиони, древни славянски требници и дори частично ползва Римския Требник. Резултатът на литургичното му творчество е неговият Евхологион, с който светителят въвежда особена богослужебна традиция в Киевската митрополия.

Глава IV

Някои богослужебни особености в Евхологиона на свети Петър Могила

4. 1. Произход на заклинателните молитви в Требника на св. Петър

Могила и прилагането им в практиката на Православната църква

От древността до християнско време хората са били убедени, че съществуват зли демони, които обладават човешката душа и причиняват побесняване. Господ Иисус Христос показва на своите ученици и последователи средствата за борба с демоните. Освен призоваване на Неговото име, Господ изисква от тях вяра в Него, поне зърно, а също пост и молитва. Заклинателите на демоните скоро заемат място и в клира на Православната църква, наравно с клириците. Заклинателите са били назначавани от архиерея по особен чин,

[Автореферат]

съхранен в Южната част на Русия чак до XVII век, който за първи път е въведен от св. Петър Могила в неговия Требник.

Причината за учредяване на такава длъжност в практиката на древно-християнската църква е била необходимостта да се произнасят заклинания не само върху обладаните от зли демони, но и върху всички оглашени, които пристъпват към светото Кръщение. Заклинателните молитви някога са били събрани в отделна самостоятелна книга, връчвана на екзорциста от архиерей, след специално посвещаване.

В Руската църква Требникът е бил преразгледан и редактиран през XVII в. от св. Петър Могила, който го променя във вида, в който ние го познаваме днес. През времето на св. Петър Могила и в следващите години, всякакви апокрифни молитви са били изключени от състава на Требника. Св. Петър Могила изчиства полуезическите влияния от предишните требници и се връща към Византийското наследство за извършване на чиновете на заклинателните молитви.

4. 2. Богослужение за освещаване на храм според Евхологиона на свети Петър Могила

В Требника на св. Петър Могила съществуват няколко чинопоследования, свързани с построяването на нов храм, а за различни нужди съществува и кратък чин за освещаване на храма. Чиновете за основаване и освещаване на храм са много древни по своя произход.

Най-важните елементи от чинопоследованието за освещаване на храм в Новозаветната църква от най-древни времена до днес са: устройството на светата трапеза и изграждането на кръста, измиването и помазването ѝ, обличането ѝ, помазването на стените със свещено миро и поръсването им със светена вода, влагането на мощи от свети мъченици на престола, четенето на молитви и пеенето на псалми.

От VIII век насам, всички древни гръцки Евхологиони съдържат молитва за основаване на храм, чин за освещаване на новопостроения храм и чин за полагане на мощи (Барбериновият молитвослов). Подробното описание на чина за освещаване на храм, на неговия

[Автореферат]

смисъл и съдържание, почти непроменени и до сега, се съдържат в Евхологиона на св. Петър Могила.

Според Требника на Петър Могила в неосветения храм не може да се служи Литургия. В Чинопоследованието за освещаване на храм, според св. Петър Могила, има свещенодействия и молитвословия, които сближават освещаването с Тайнствата Кръщение и Миропомазване, а също и със Свещенство, защото храмът се посвещава от Църквата във вечно служение на Господа. Чрез свещенодействия и молитви, храмът, построен от човешки ръце от камък и дърво, придобива дух на живот във Вечността.

По думите на св. Петър Могила, освещаването на храма се прави в знак на това, че Господ, като приел човешки образ, е осветил цялото наше естество с Божествена благодат, която апостолите след Него са преподали на целия свят.

В своя Требник св. Петър Могила е включил само чина на великото освещаване на храма. Отците от Московския събор през 1666-1667 г. одобряват тази постановка, забраняваща на свещениците да освещават храмове по архиерейския чин и допускат освещаване на храма от йереи само в краен случай. При освещаването на храм в Требника на св. Петър Могила най-важната и съществена част е освещаването на антиминос, което може да се извърши само от архиерей.

4. 3. Освещаване на принадлежности на храм

Според Могиланския Требник, второто, малкото освещаване на храма се извършва след неговото оскверняване от еретици и езичници, а също след насилствена смърт на човек в него или човешка кръв, или раждане или смърт на животно в него, по закона на Мойсей - нечисто и нежертвено. Светата Църква счита всяко осквернение на храм като наказание за нашите грехове, затова при обновлението на храма проси милост за нас - да се обнови нашият дух.

При великото и малкото освещаване на храма се освещават и всички негови принадлежности. Когато в храма постъпват нови или

[Автореферат]

подновени църковни вещи и принадлежности, те се освещават по специален начин. В Требника на Петър Могила се излагат чиновете за освещаване на служебните съсъди – всеки поотделно: дискос, чаши, звездици, лъжици, покрови, а също и кивота за Светите Дарове, свещеническите одежди, Кръстът, иконите, кадилниците, блюдото за анафората, кивота за мощите и др.

Освещаването на Кръста Господен, иконите на Господ Иисус Христос, Богородица и светиите е дело на митрополит Петър Могила, което не намираме в гръцките Евхологиони.

Евхологионът на св. Петър Могила има редица забележителни особености. Той въвежда в богослужебната практика на Руската църква следните чинопоследования: първо освещаване на храм, освещаване на храм след оскверняване, освещаване на църковни принадлежности, заклинателни молитви и др. Чрез неговия Требник тези чинопоследования придобиват широко разпространение в богослужебната практика.

[Автореферат]

Заклучение

С молитвословия от Евхологиона, Православната Църква посреща човека след неговото раждане, чрез Тайнствата Кръщение и Миропомазване новороденият става чадо на Христовата църква, чрез Тайнството Евхаристия получава благодатните дарове на Светия Дух, освещава живота му и го напътства, чрез Тайнството Покаяние утешава каещите се грешници с всеопрощаващата Божия обич и Неговото безмерно милосърдие към тях и на края, в Тайнството Погребение, го изпраща, когато той се представя във вечността, с умилителните песнопения, трогателните обреди и възнасянето на молитви чрез Требника. Именно затова е толкова важно подробното литургическо изследване на Евхологиона на св. Петър Могила.

Гореизложеният историографски и литургически анализ сочи, че в съществуващата литература, повече внимание е било отделено предимно на личността и отделни аспекти от дейността на св. Петър Могила. Основният труд на Киевския светител никога не е бил предмет на научно изследване и това определи основната цел на настоящото дисертационно изследване.

Характерът и особеностите на забележителното съчинение на Киевския светител *Евхологионъ ѿбо Молитвословъ иль Требникъ* определи задачите на настоящия труд. Авторът се е постарал да представи Евхологиона на св. Петър Могила с всичките му забележителни и донякъде уникални явления по онова време. През XVII в. енорийските свещеници в Южноруската църква са имали нужда точно от такъв Требник с подробни пояснения за смисъла, значението и съдържанието на всяко важно чинопоследование. Нуждаещият се намира в Требника на Петър Могила духовна помощ и отговори на въпроси за всеки отделен случай и нужда.

Където е било необходимо авторът се е отнесъл критично към някои последования, които са под силното влияние на Католическата

[Автореферат]

църква, като например: броя на тайнствата, Тайнството Покаяние, Тайнството Венчание, учението за Христовата Кръв в Преждеосвещената литургия и други.

Някои учени обвиняват св. Петър Могила в латинстване, и симпатизиране на Католическата църква (прот. Георгий Флоровски), но това твърдение, според автора на настоящото изследване, не отговоря на историческата действителност. Ако беше искал, св. Петър Могила щеше да премине към Католическата църква и да стане униатски Патриарх на цяла Русия, което му е било предложено. Той обаче отказал, и като доказателство за отказа е издаването на този Требник, който отговарял на насъщните потребности на православно богослужение по негово време, и представлява достоен отговор на нападите на Католическата църква (езуити и униати) по отношение на някакво несъвършенство и недостатъци на православно богослужение и на чинопоследованията.

Евхологионът на св. Петър Могила има голямо историческо значение за литургическата наука и пастирското служение на Южноруската църква. Делото на св. Петър Могила не било забравено. Следващите славянски Великоруски Требници заимстват от Евхология на Киевския светител много от чинопоследованията, като например, Богослужението за освещаване на храм, освещаването на принадлежности на храма, заклинателните молитви, които са заимствани дословно и които се извършват непроменени и до днес.

Този дисертационен труд е написан от автора с голямата надежда, че делото за изучаване на богословското наследство, както и на личността на св. Киевския светител, ще бъде продължено, защото дори и днес Евхологионът на св. Петър Могила може да бъде източник на обширни познания по литургика, както за духовници така и за миряни.

[Автореферат]

Основни приносни моменти на дисертацията

1. В настоящото изследване за първи път в българското богословие се предлага анализ, коментар и тълкуване на историческите свидетелства, отнасящи се до литургическото и духовно-пастирското дело (Евхологион) на свети Петър Могила.
2. В дисертацията е извършен историографичен анализ на богослужебната практика и съществуващите Евхологиони в Киевската митрополия през XVII в., анализирани са фактологически данни и материали и е проследена общата логика на развитие на литургическото богословие в изследвания период.
3. Проблематиката на настоящото изследване има пряко отношение към разработването на стратегия за развитие на литургическата наука и на богословската образователна система в съвременните исторически условия. Периодът на настоящото изследване е време на сериозни обществено-политически промени в Киевската митрополия: опитите за секуларизация и осезаемо влияние на латинското богословие и схоластиката. Това време е съзвучно с днешния ден в много отношения. Откритията, извършените изследвания и направените изводи в дисертационното съчинение са полезни за набелязване на възможните пътища за по-нататъшното развитие на литургическото богословие, образование и наука, понеже ни дават богат исторически материал.
4. Предложено е авторско разглеждане и тълкуване на смисъла и съдържанието на Евхологиона на св. Петър Могила: на смисъла, съдържанието на тайнствата и чинопоследованията, на техния литургическият характер според традицията и учението на Православната църква.

[Автореферат]

5. За първи път се прави опит за богословско изследване и литургически анализ на самия Евхологий на св. Петър Могила, сравнен с други славянски Требници, издадени както преди Петър Могила така и след него. Също е направен анализ и на авторските богослужебни чинове, които Петър Могила сътворява сам или променя някои гръцки, а също така и използва римски чинопоследования, непротиворечащи на православно учение. Прави се критически анализ и на някои богослужебни текстове от Тайнствата и чинопоследованията (Тайнството Покаяние, Тайнството Венчание, брой на тайнствата, „учението за Христовата Кръв“ в Преждеосвещената литургия и др.).

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

1. Свети Петър Могила (1596-1647), митрополит Киевски – основател на Киевската духовна академия. – България и българите в Европа. Велико Търново, 2010.
2. Требникът като богослужебна книга в литургическата практика на Православната църква. – Развитие на практическото и нравственото богословие в България. София, 2012.
3. Тайнство и обряд в учението на Православната църква. – Богословска мисъл. София, 2013.

ПУБЛИКАЦИИ ИЗВЪН ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА:

1. Тоталитарните секти – заплаха на ХХІ в. – Вероизповедания и нови религиозни движения в България – проблеми и перспективи на прага на Европейския съюз. София, 2007.